

УДК 1 (091)

С.М. Ягодзінський, канд. філос. наук

ЗВ'ЯЗНІСТЬ НАУКОВОГО ТЕКСТУ ЯК ОСНОВА ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

Наукова раціональність була і залишається однією з найбільш актуальних проблем філософії і методології наукового пізнання. Дослідники справедливо вважають, що аналіз норм та ідеалів раціональності є необхідною умовою адекватного осмислення науки і визначення її ролі в суспільстві. Більшість вітчизняних методологів науки притримується типології раціональності, запропонованої В.С. Стьопіним. На його думку, кожний етап розвитку науки зміщує центр пізнавальних установок, підпорядковуючи елементи, які визначали її обличчя на попередніх етапах [21, с. 635]. Це дозволяє визначити класичну, некласичну та постнекласичну науку з відповідними їй нормами раціональності.

Проте для постнекласики питання раціональності не вирішується однозначно, що пояснюється її орієнтацією на ціннісно-цільові структури, співіснуванням наукового і позанаукового знання, співвіднесеністю із соціальними задачами тощо. Аналізуючи причини цього зсуву, І.С. Добронравова наполягає на тому, що окрім питань «Що?», «Де?», «Коли?» і «Як?» пізнається сьогодні необхідно ставити питання «Хто?» пізнає [6, с. 303]. Такий ракурс дозволяє зрозуміти, що в сучасній науці змінився тип раціональності, але наукове співтовариство практично позбавлене можливості визначити його ідеали.

Чи буде наукова раціональність превалювати в ХХІ ст.? Чи можлива втрата наукою аксіологічного статусу і соціальних функцій? Які зміни відбуватимуться в системі наукової діяльності та її взаємодії з іншими сферами культури? Ці та багато інших питань стали ключовими у філософському дискурсі щодо проблеми раціональності. Аналізуючи їх, В.М. Порус пише, що раціональність – це хвилююча загадка, для якої «немає ні загальноприйнятого визначення, ні згоди в тому, що потрібно вважати проблемою, пов'язаною з цим поняттям [17, с. 76]». Зупинимося на такому розумінні наукової раціональності: це – відповідність діяльності розумним правилам, співвідношення пізнання із логічними і методологічними нормами, прагнення доказів розуму та максимальне виключення емоцій при прийнятті рішень, що стосуються пізнавальних проблем. Такий підхід дозволяє тлумачити раціональність як сукупність норм і методів, які визначають процедури, методологію і методику наукового дослідження.

Зі свого боку, І.С. Алексєєв зазначає: «Раціональність науки буде полягати в погодженості окремих елементів знання... саме погодженість буде основною характеристикою ідеалу організації знання, до якої як до цілі повинна прагнути діяльність по його отриманню [1, с. 115]». Подібні думки висловлені в працях багатьох вітчизняних і західних мислителів. Так, В.А. Рижко, осмислюючи зв'язок філософського і наукового пізнання в постмодерній культурі, відзначає: «Філософська думка дедалі більше схиляється до того, щоб розглядати розвиток наукового знання загалом... як комплексну проблему, котра враховує взаємодію соціальних, культурних, гносеологічних і світоглядних чинників [18, с. 92]». Відстоюючи ідею інтеграційних процесів у науці, Л.Г. Дротянко теж розглядає її як таку, для якої «характерна толерантність щодо плюралізму наукових гіпотез, донаукового і навіть сучасного ненаукового знання [7, с. 136]».

Проте тут робиться наголос на тому, що сучасна наука хоча й допускає існування різних дискурсивних практик, проте не повинна керуватися ними при раціональному поясненні світу. Адже абсолютизація «погодженості» в науковому пізнанні перетворює його на сітку розуміння, тлумачення, розчиняє науку в культурі.

Виконання ж наукою ролі безпосередньої продуктивної сили ще більше розмиває її кордони, робить відкритою системою. Здавалось би, в умовах інформаційного суспільства повинна відбутися дефрагментація наукового співтовариства, його об'єднання навколо вирішення глобальних проблем. І ці процеси насправді мають місце. Створюються спеціалізовані web-портали, проводяться інтернет-конференції, розширюється міжнародна та особиста співпраця вчених. Але, як не дивно, саме з настанням інформаційної ери непорушна в минулому віра в науку нівелюється. Наукове, позанаукове і ненаукове на рівних правах функціонують в інформаційному просторі, сприяючи розширенню «псевдокультурного» [22, с. 239] комунікативного поля. Тому легітимація наукового дискурсу, пошук надійних основ наукової раціональності є важливими філософськими задачами, розв'язання яких дозволить не лише зняти методологічні суперечності науки, а й окреслити перспективи суспільного розвитку, якісно оцінити можливості зросту та потенційні небезпеки.

Не заперечуючи визначальної ролі технократичного мислення в організації порядку життя й самоусвідомленні сучасного суспільства, релігійний філософ П. Козловський все ж наполягає на тому, що «основою розуміння культури... є думка про те, що ми маємо враховувати культурно та з найбільшою делікатністю принагідний вплив нашого знання й діяльності, а також взаємний зв'язок між нашими намірами й об'єктами цих намірів [8, с. 220]». Розділяючи цю позицію, В.С. Швирьов взагалі заперечує існування остаточного критерію раціональності загалом і наукової, зокрема [24, с. 55]. Він вводить поняття «відкритої» та «закритої» раціональності, взаємовідношення яких має послабити методологічні та соціокультурні колізії постнекласичної науки.

Такий підхід має значну евристичну цінність, оскільки виводить за вузькі межі методології природничих і точних наук, поширює поняття наукової раціональності на сферу соціо-гуманітарних дисциплін, легітимізує мовні ігри та комунікативну дію як методологічні принципи, перетворює їх на елементи постнекласичної методології. Цю проблему свого часу піднімав Ю. Габермас, концепція якого органічно поєднала поняття комунікативної раціональності та дискурсу, як способу організації висловлювань, характерного для деякого виду діяльності. Тут раціональність визначається як процедура із забезпечення ефективності залучених для розв'язання того чи іншого завдання ресурсів. А тому від «погодженості», «делікатності», «толерантності» слід перейти до *узгодженості*, яка має поглибити міждисциплінарні зв'язки та виявити соціокультурне значення науки і продукованих нею інноваційних технологій, вплітаючи їх у відповідну культурну матрицю, однак, не навпаки.

Саме тому, на нашу думку, особливого значення для раціональності постнекласичної науки набуває *проблема зв'язності наукового тексту*. Колективна організація сучасної науки, її орієнтація на розробку і реалізацію тимчасових проєктів призводить до своєрідної фрагментації наукового простору без очевидного центру і методологічних основ цілісності. На спровоковані цим небезпечні тенденції неодноразово вказували вітчизняні дослідники. Так, Л.В. Рижко обстоює думку про необхідність створення наукового простору [19], без якого руйнуються межі наукового пізнання та притаманні йому риси об'єктивності, закономірності, логічної послідовності й системності. Наприклад, уявлення про зв'язність наукового тексту привносить нову інтерпретацію поняття *«істина»*. Якщо для класичного природознавства істина – це відповідність дійсності, а основним її критерієм досить довго вважалась лише практика, то сьогодні маємо визнати, що

істина – це *один із можливих типів модальності*. А тому претензії на остаточну істину, навіть перевірену і обґрунтовану практикою, експериментом, дослідом і т.п. процедурами, втрачають довіру в суспільстві, якщо вони не співвіднесені з його цінностями, цілями та інтересами.

Вже перші уявлення про зв'язний текст змусили філософів і методологів науки поставити питання відповідності наукового тексту його критеріям. Зокрема, С.Б. Кримський пише: чи є текст наукової монографії зв'язним з логіко-гносеологічної сторони?. Відповідаючи, дослідник приходять до парадоксального висновку про те, що знання, яке представлено у вигляді зв'язного тексту, гетерогенне, неоднорідне є вельми незвичним об'єктом для логіки. У ньому, поряд з логічними, міститься значна кількість нелогічних складових, які відіграють важливу роль в епістемологічній системі наукового знання. Розуміючи відсутність внутрішнього критерію відбору найбільш адекватного розуміння тексту, філософ таким мірилом називає свідому спрямованість на пошук істини. «Знання, – зазначає він, це результат пізнання, який характеризується усвідомленням істини [10, с. 33]». За такої схеми знання виступає як право кожного вченого на істину, забезпечуючи цим рівноправ'я у будь-якій комунікативній дії та досягнення дискурсивної істини, тобто такого стану знання, яке б задовольняло всіх учасників дискусії. В результаті, процес пізнання, з одного боку, рухатиметься діалектично, забезпечуючи запити практики та орієнтуючи її, а з іншого – не уникатиме різноманітних інтерпретацій, інтуїтивних здогадок, нераціональних пояснень тощо. Зважаючи на те, що «семіотичні системи, які раніше розглядалися лише як засоби вираження, виявились не менш ефективними і в плані змісту [10, с. 24]», вчений також пропонує зіставити структуру тексту зі структурами мислення. Ця процедура, на його думку, наочно демонструє, що структури мислення значно поступається структурам тексту як більш універсальній сутності, оскільки він постає у вигляді культурного коду цивілізації.

Проте проблема зв'язності тексту не є однозначною, як може здатися на перший погляд. К. Гаузенблаз зазначає, що це питання є настільки складним і неоднозначним, що його часто оминають у філософській літературі. Справа в тому, що «будь-який мовний твір завжди семантично зв'язний [3, с. 70]». Однак, процедура встановлення способів і ступеня зв'язності висловлювань у тому чи іншому тексті зіштовхується зі складними методологічними труднощами, оскільки потребує осмислення всього поля дискурсивної практики.

Враховуючи, що дискурс – це така послідовність висловлювань, в якій семантична інтерпретація кожного висловлювання S_i залежить від висловлювань у послідовності S_1, \dots, S_{i-1} . І. Беллерт приходять до висновку, що адекватна інтерпретація знання завжди потребує попереднього контексту [2]. З першого погляду ця процедура здається рекурсивною. Дискурсивна частина тексту повинна або повторюватися у деякому вигляді, або мати інтенцію до відкритості. Визнаючи, що повтор є необхідною (хоча і не достатньою) умовою зв'язності тексту, дослідниця вдало виходить з цієї ситуації, використовуючи принцип *герменевтичного кола*. Вона вважає, що для забезпечення зв'язності тексту достатньо притримуватися головної думки тексту, а будь-які відступи від неї мають право на існування, проте повинні бути логічно обґрунтованими.

Це дає можливість не лише пояснити структуру зв'язності, умови її існування і забезпечення, а й розглянути питання щодо механізму організації зв'язного тексту. Наприклад, В. Палек, наполягаючи на існуванні формальної залежності речень, вводить поняття *кросс-референції*, яка необхідна в тих випадках, коли один і той же термін використовується кілька разів [15, с. 244]. У цих випадках необхідно забезпечити, щоб відношення між новим і попереднім найменуванням було виражено однозначно. Тільки за цієї умови можливий розгляд речень не лише як сукупності автономних одиниць, а й як утворень більш високого рівня – *дискурсу*. Завдяки йому в процесі розгортання мовленнєвого твору кожен об'єкт отримує своє власне найменування відповідно до лінії розвитку. Якщо ж за певних обставин слово чи вираз

повторюється, що є необхідною умовою кросс-референції, то в дискурс вноситься або синонім, або нове найменування об'єкта. Але головним залишається забезпечення *однозначного* відношення між новим і попереднім найменуванням. Проте, подібне тлумачення зв'язного тексту має і деякі негативні сторони, оскільки дає можливість прийняти за нього закінчений фрагмент. Тому «перш за все необхідно усвідомлювати, що з допомогою послідовного упорядкування окремо взятих речень можна створити не зв'язний текст, а лише послідовність окремих речень [15, с. 255]». Отже, використання кросс-референції до аналізу мови і мовлення дозволяє викрити їх більш складну дискурсивну природу.

Подібне завдання ставить перед собою В.А. Кох, який відноситься до розмежування у тексті дискурсивної та недискурсивної частини як до важливої і нетривіальної задачі. Вирішуючи її, він вводить поняття «*мотив*», який передбачає існування *тем*, утворених як суб'єктами, так і предикатами тексту [9, с. 162-163]. Будь-який текст, або його частина, яка містить прояви одного і того ж мотиву, буде вважатися дискурсивним текстом. Отже, не кожна, організована за певними правилами система висловлювань, здатна утворити дискурсивний текст. Необхідною умовою цього є існування мотивів, які у сукупності утворюють *сюжет*. З цієї точки зору науковий текст є зв'язним, так як на основі його сюжету будується цілісна наукова картина світу, а на основі мотивів – формуються її норми та ідеали. При цьому не обов'язково, щоб наука була цілісною і завершеною, оскільки дискурс характеризує певний процес і зникає тільки там, де народжується результат.

Схожу позицію у розумінні дискурсу займають і сучасні дослідники Е. Лакко і Ш. Муфф. Загальна ідея їх теорії дискурсу полягає в тому, що «соціальне явище ніколи не буває завершеним чи повним [23, с. 47]». Для пояснення своєї точки зору вони вводять поняття *моменту* (позиції, в яких знак набуває відмінностей, чітко окреслених в дискурсі) та *елементу* (відмінність, яка встановлюється не дискурсивно), на базі чого тлумачать дискурс як сукупність фіксованих значень у межах специфічної галузі. Тому дискурс постає не чимось розмитим, невизначеним, а постійно намагається накласти певні обмеження, виступаючи в ролі раціоналізуючого фактору. Основна задача дискурсу в будь-якій сфері людської діяльності полягає в усуненні двозначностей, перетворенні елементів на моменти та встановлення меж їх функціонування [23, с. 53-54]. Але, виходячи з того, що поле дискурсивності завжди потенційно ширше, дискурс виявляється розірваною, незавершеною структурою, яка приречена функціонувати в такій же незавершеній області.

Розширити ці ознаки дискурсу з метою виявлення їх когнітивних складових спробував Т.ван Дейк, який розглянув поняття *фокусу*, яке не є ні морфологічним, ні синтаксичним утворенням, а визначає прагматику мови. Його основна функція полягає у виборі референтів [5, с. 327]. Залишаючись зв'язаною послідовністю речень, дискурс виступає і як деяка *семантична* (змістовна) єдність, яка в першу чергу передбачає *когезію* (семантичну зв'язність) і *когерентність* (цілісну оформленість). Однак, роблячи революційне для класичного мовознавства відкриття, Т.ван Дейк все ж залишається на позиції теорії лінгвістичної теорії тексту, вважаючи, що зв'язність є наслідком цілісності.

Він пояснює, що дискурсивний текст – це «вже не просто пасивне конструювання репрезентації мовного об'єкта, а частина інтерактивного процесу, в якому слухач активно інтерпретує дії того, хто говорить [5, с. 164]». Утім, процедури розуміння ще не гарантують досягнення істинного результату, оскільки кожен текст, як герменевтичний об'єкт, тягне за собою низку інтерпретацій змісту. Через це С.Б. Кримський говорить про «адекватне розуміння», але не вказує на способи його досягнення. На нашу думку, одним із шляхів реалізації цього завдання

може бути комунікативна дія та дискурс у тому тлумаченні, в якому їх подав Ю. Габермас. Саме тоді знанням можна вважати «зв'язний текст в єдності з його адекватним розумінням [10, с. 30]».

Проте проблема вивчення фокусу дискурсу не була усунута і постала в сучасних теоріях машинної обробки інформації та штучного інтелекту як одна з найбільш актуальних. Виявилось, що дискурс, у якому когерентність домінує над когезією допускає варіативність свого змісту за рахунок гнучкості категоріального наповнення. Вивчаючи частини мови з когнітивної точки зору, О.С. Кубрякова зупиняється на структурі та способах формування категорій. На її думку, мало хто із тих, хто займався визначенням категорій звертав увагу на те, що відшукати спільні риси у невеликої кількості об'єктів значно легше, ніж постулювати наявність єдиних ознак у всіх численних членів категорії [11, с. 100]. Тому вона пропонує розглядати в дискурсі нежорстке розуміння категорії, яке ґрунтуватиметься на понятті подібності, а не повної тотожності. Така установка приводить дослідницю до розробки теорії прототипічності категорій, яка виходить з наступних принципів: 1) кожна категорія володіє структурою, яка не обов'язково має відтворюватись у повному обсязі для кожного члену множини; 2) статусом прототипу володіє найкращий представник свого виду; 3) члени однієї множини не рівні, оскільки ступінь їх представленості відповідає їх близькості до фокусу; 4) категорії прототипічного характеру виявляються інколи категоріями з досить розмитими невизначеними межами; 5) отримати уявлення про категорію можна не тільки через перерахування сукупності її суттєвих ознак, а й через взірць, за допомогою якого прототип мислиться як цілісність.

Концепція прототипічності категорій розроблялася й західними лінгвістами. Зокрема, Дж. Лакофф залучає її для визначення класифікаторів мови аборигенів Австралії [12, с. 12-51]. Зіставляючи різні класифікатори з різними типами слів, дослідник приходять до висновку, що для європейця неможливо прослідкувати раціональну основу побудови цієї мови. Однак, було очевидно, що хоча й не існує прямолінійної залежності, все ж застосування слів відповідає деяким принципам, серед яких виділили наступні. Принцип *сфери досвіду* розкриває систему асоціацій. Якщо деяке слово *X* асоціюється на рівні побуту чи міфів зі словом *Y*, то воно належить до його категоріальної матриці. Принцип *вагомої особливості* фіксує виокремлення множини слів, що володіють певною важливою характеристикою. Наприклад, всі риби відносяться умовно до групи *A*. Проте, морський їжак і щука поміщені в групу *B*, оскільки вони небезпечні для людини. У цій же групі знаходимо колючі дерева і кропиву. Втім, не зважаючи на таку непослідовну і, на перший погляд, нераціональну категоріальну сітку, принципи її побудови, на думку дослідника, лежать в основі будь-якої категоріальної системи. До таких принципів він відносить: центральність (забезпечує провідне місце основним категоріям); ланцюговий зв'язок (дає зрозуміти, чому різномірні на перший погляд категорії належать до спільної групи); сферу досвіду; ідеальні моделі; специфічне знання; відсутність спільних характеристик (ця властивість характерна для новітньої теорії категорій як прототипів); мотивацію (передбачає варіативний характер системи класифікації).

Експлікацію висновків, зроблених Дж. Лакоффом, на сферу наукового і філософського пізнання здійснив В.С. Стьопін. І хоча безпосередньо він не ставить перед собою завдання дослідження впливу категорій на формування дискурсу, все ж його філософські узагальнення з приводу категоріальних структур дозволяють ширше поглянути на цю проблему. Як і С.Б. Кримський, В.С. Стьопін визнає домінуючу роль понятійно-категоріальних структур у процесі пізнання і розуміння, але все ж наполягає на необхідності їх постійної трансформації. Пошук істини у нього вже не зводиться до пошуку адекватного розуміння тексту, а направлений на побудову адекватних категоріальних структур, які «фіксують найбільш загальні, атрибутивні характеристики об'єктів, що включаються у людську діяльність і виступають як базисні структури

людської свідомості [20, с. 43]». Поряд з цим категоріальні структури забезпечують акумуляцію найсуттєвіших аспектів культури, а також стимулюють розвиток різних форм людської діяльності.

Відповідно до цих досліджень, можемо зробити висновок, що категоріальна матриця того чи іншого типу дискурсу (наприклад, наукового) може формуватися різними шляхами, зокрема, через типові приклади, соціальні стереотипи, ідеали, образи тощо. Слід відмітити, що не зважаючи на недостатню чіткість у розмежуванні цих шляхів, таке тлумачення формування категорій, є досить вдалим, оскільки розширює поле категоризації, дозволяє зрозуміти роль метафори, аналогії, інсайту, передбачення і т.п., які безпосередньо впливають на створення наукового тексту. В цьому контексті доречно пригадати дослідження з генеративної граматики Н. Хомського. Спроба перейти від питання «знаю як» до питання «знаю що», приводить ученого до висновку, що граMATика – це не теорія «виконання» того, що Ф. де Соссюр називає «parole» (мовлення), а спосіб формування «уміння» [16, с. 44]. Подібну позицію обстоював і Л. Вітгенштейн, який, застосовуючи апарат «мовних ігор», показав, що категорії можуть бути не лише наслідком узагальнення суттєвих, спільних властивостей, а й відображати результат процесу референції.

Такий шлях у формуванні поняття дискурсу, на нашу думку, є найбільш виправданим, оскільки відповідає як методології кросс-референції, так і основним герменевтичним процедурам, а також дозволяє залучити до цього процесу методи рефлексії, моделювання та інтерпретації. І, як вважає Л.О. Мікешина, «справа тут не в недосконалості термінології, а в необхідності виявити і зафіксувати деякі феномени, що не редукуються до строго логічних форм поняття [14, с. 508]». Поряд з цим вона зауважує, що новий підхід до категорій зовсім не є свідченням неточності та невизначеності сучасного наукового аналізу. Просто настав час, коли звичні поняття не відповідають накопиченому досвіду. Відповідно, трансформація їх змісту і ролі в науковій картині світу є об'єктивною вимогою, яка, натомість, не може бути реалізована без зміни поняття раціональності.

Схожий висновок отримують М.К. Мамардашвілі та О.М. П'ятигорський, які наполягають на обмеженості суто лінгвістичного дослідження тексту при вивченні свідомості та у пошуку істини. З цього приводу у них читаємо: «Сам по собі текст як абстрагований від конкретно-змістовних моментів об'єкт нічого не говорить про свідомість. Тест може бути породжений, між тим як свідомість не може бути породжена ніяким лінгвістичним пристроєм, перш за все тому, що свідомість з'являється у тексті не в силу певних закономірностей мови, тобто зсередини тексту, а виключно в силу деякої закономірності самої свідомості [13, с. 40-41]». Хоча вчені прямо й не говорять про дискурс, проте їх погляди дозволяють прояснити деякі моменти спеціальних досліджень з даної проблеми. Основна теза, яку обстоюють філософи, зводиться до того, що мова є всього лише мовою, вона нічого не позначає, адже те, що традиційно виражається мовою науки, мистецтва, політики може бути представлено абсолютно іншим чином, шляхом апеляції до свідомості, до здорового глузду тощо. Фактично така вихідна позиція пояснює дискурсивний характер сучасного пізнавального процесу, в якому недосконалість методологічних прийомів компенсується їх кількістю та комплементарністю.

Отже, сьогодні вся культура може бути розтлумачена як текст. При цьому для наукового пізнання текстом є лише те, що пояснено, обґрунтовано, включено до існуючої категоріальної сітки і може бути інтерпретовано. Дискурсивність наукового тексту «визначається двома співвідносними аспектами, один з яких є планом вираження (синтаксис), а інший – планом змісту (сенс) [10, с. 28]». У такому випадку, інформація, яка міститься в тексті, постає не як певна духовна субстанція, не як щось втаємничене «поза рядками», а як результат власних трансформацій, який називають розумінням. Перетворення плану вираження на план змісту і навпаки стає ключовою особливістю зв'язності наукового тексту, вказує на його особливий статус

з-поміж інших текстів постмодерної культури, а тому може бути визначене як основа постнекласичного типу наукової раціональності.

Список літератури

1. *Алексеев И.С.* О критериях научной рациональности // Методологические проблемы историко-научных исследований / Отв. ред. И.С. Тимофеев – М. : Наука, 1982. – С. 102-122.
2. *Беллерт И.* Об одном условии связности текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста / Сост., общая ред. и вступ. статья Т.М. Николаевой. – М.: Прогресс, 1978. – С. 172-207.
3. *Гаузенблас К.* О характеристике и классификации речевых произведений // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста / Сост., общая ред. и вступ. статья Т.М. Николаевой. – М.: Прогресс, 1978. – С. 57-78.
4. *Дейк Т. ван.* Стратегии понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXII. Когнитивные аспекты языка: Пер. с англ. / Сост., ред., вступ. ст. В.В. Петрова и В.И. Герасимова. – М.: Прогресс, 1988. – С. 153-211.
5. *Дейк Т.А. ван.* Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста / Сост., общая ред. и вступ. статья Т.М. Николаевой. – М.: Прогресс, 1978. – С. 259-336.
6. *Добронравова И.С.* Идеалы и типы научной рациональности // Постнеклассика: философия, наука, культура: Коллективная монография / Отв. ред. Л.П. Киященко, В.С. Степин. – СПб.: Издательский дом «Миръ», 2009. – С. 296-314.
7. *Дротянко Л.Г.* Філософське та наукове знання в культурній свідомості постмодерну // Totalodgy-XXI (п'ятий випуск). Постнекласичні дослідження. – Київ: ЦГО НАН України, 2001. – С. 182-189.
8. *Козловські П.* Культура постмодерна: Общественно-культурные последствия общественного развития. – М.: Республика, 1997. – 240 с.
9. *Кох В.А.* Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста / Сост., общая ред. и вступ. статья Т.М. Николаевой. – М.: Прогресс, 1978. – С. 149-171.
10. *Крымский С.Б.* Научное знание и принципы его трансформации. – К.: „Наукова думка”, 1974. – 208 с.
11. *Кубрякова Е.С.* Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Рос. академия наук. Ин-т языкознания. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
12. *Лакофф Дж.* Мышление в зеркале классификаторов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXII. Когнитивные аспекты языка: Пер. с англ. / Сост., ред., вступ. ст. В.В. Петрова и В.И. Герасимова. – М.: Прогресс, 1988. – С. 12-51.
13. *Мамардашвили М.К., Пятигорский А.М.* Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символическом и языке. – М.: «Языки русской культуры», 1997. – 224 с.
14. *Микешина Л.А.* Философия познания. Полемиические главы. – М.: Прогресс-Традиция, 2002. – 624 с.
15. *Палек В.* Кросс-референция: к вопросу о гиперсинтаксисе // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста / Сост., общая ред. и вступ. статья Т.М. Николаевой. – М.: Прогресс, 1978. – С. 243-258.
16. *Пассмор Дж.* Современные философы. Пер. с англ. Л. Б. Макеевой. – М.: Идея-Пресс, 2002. – 192 с.

17. *Рациональность как предмет философского исследования* / Под ред. Б.И. Пружинина, В.С. Швырева. – М.: ИФРАН, 1995. – 225 с.
18. *Рижко В.А.* Концепція як форма наукового знання. – К.: Наукова думка, 1995. – 212 с.
19. *Рижко Л.В.* Науковий простір: філософський і наукознавчий аспекти. – К.: ЦППН НАНУ, 2000. – 301 с.
20. *Степин В.С.* О прогностической природе философского знания // Вопросы философии. – № 4. – 1986. – С. 39-56.
21. *Степин В.С.* Теоретическое знание. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 744 с.
22. *Феномен інновацій: освіта, суспільство, культура: монографія* / За ред. В.Г. Кременя. – К.: Педагогічна думка, 2008. – 472 с.
23. *Филлипс Л.Дж., Йоргенсен М.В.* Дискурс-анализ. Теория и метод / Пер. с англ. – Х.: Изд-во Гуманитарный центр, 2004. – 336 с.
24. *Швырев В.С.* Рациональность как ценность культуры. Традиция и современность. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 176 с.